

विनोबा-वार्ता

दैनिक साम्ययोग

मासिक वर्गणी १.५० न. पै.

अंक : १२४) वर्षा, सोमवार ता. १० ऑगस्ट १९६४ (मूल्य ५ न. पै.)

सर्वोदय आला तर उत्तमच

पण

जैसे थे पेक्षा कम्युनिझम बरा

(८ ऑगस्टच्या अंकात ' वस्तुस्थिति ग्राम आणि विश्व हीच मधले सारे काल्पनिक ' हे जे भाषण छापलेले आहे त्यानंतरचा भाग खाली प्रश्नोत्तर रूपात दिला आहे.)

- संपादक

अगोरच उत्तर आयुष्यात त्यांची झालेली फजिती पुष्कळ झाली. एक उदाहरण देतो. मी मावळणकरांना पत्र लिहिले की गांधीनिधि वा कस्तुरबा निधीवर व्याज घेणे बरोबर होईल काय? मावळणकरांनी लेखी उत्तर दिले. 'जेथून जास्तीत जास्त व्याज मिळेल आणि पैसा सुरक्षित राहिल अशा ठिकाणी तो ठेवा अशी गांधीजींचीच आम्हाला शिकवण होती.' मी ते पत्र वाचून थोबाडीत मारून घेतल्यासारखे केले व चूप बसलो. गांधीजी असते तर त्यांनी परिवर्तन केले असते किंवा केले नसते तर ते फजित झाले असते. ईश्वराने थोळखले की ह्या भक्ताला आपण आता अधिक फजित करू नये. ह्याचा गोरव ठेवावा आणि नवीन युगाचे प्रश्न नवीन लोकाकडे सोपवावे.

विज्ञानाची मोठी मदत आमच्या पाठीमागे आहे. ती संताच्या आणि गांधीजींच्या पाठीशी नव्हती. मी कम्युनिस्टांना म्हणालो.

○ हृदय परिवर्तनाची प्रक्रिया संतांची, विचार परिवर्तनाची प्रक्रिया आचार्यांची आणि समाज परिवर्तनाची ही तुमची (कम्युनिस्टांची) आणि ह्या तिन्ही प्रक्रिया मिळून माझी.

○ तेव्हा ही तिन्ही कार्ये एकत्र करायची. म्हणून अधिक खोल जाण्याची तत्त्वशीध करण्याची शुद्धीची व कुशलतेचे वागण्याची गरज आहे. विचारपरिवर्तनाचे काम म्हणून तत्त्व-प्रचार व हृदयपरिवर्तनाचे काम म्हणून शुद्धि आणि कार्य करायचे म्हणून कुशलता असावी लागेल.

○ केवढे हे मोठे काम आहे! मी सांगतानाहि थकतो. डोक्याला भार होतो. एकाच मडक्याने जेथे थकवा येणार तेथे ही तीन मडकी डोक्यावर घ्यायची. पण माझे त्यावर काय म्हणणे? तुकाराम म्हणतो, "दुडीवर दुडी ठेवूनि मोकळी चाले गुजरी!"

हे आम्हाला साधायचे आहे. विचारपरिवर्तनाचे केवळ काम चालत नसते. हृदय, विचार, समाज ह्यांच्या परिवर्तनाचा एकत्र मेळ घालावा लागतो. नाहीतर मी ग्रामदानाचा कायदा व्हावा ह्यासाठी वसंतरावांच्या (वार्डकांच्या) पाठीशी क्वालाला लागलो असतो? हा आज्ञा देणारा कायदा नाही तर अनुज्ञा देणारा कायदा आहे. ह्यांत परिषदा, असेंब्ली सर्व येते. हा गोरखधंदा त्यासाठी.

○ म्हणून हृदयशुद्धीसाठी गीता प्रवचन, विचार प्रचारासाठी पद्यात्रा व चीनचे आक्रमण परतून लावण्यासाठी मुलभ ग्रामदानाचा समाजव्यापी कार्यक्रम मी उचलला आहे.

○ आता कोठे तुम्हाला माझी दया येऊ लागली आहे. मी बिहारत कळवळून म्हणालो होतो की माझी अभिमन्युसारखी स्थिति झाली आहे. तुम्ही आला नाही तर 'वाटळू' होणार! पण मला चक्कर आल्यापासून तुमचे हृदयपरिवर्तन होत आहे. तुमच्या हृदयपरिवर्तनाला हा चक्कर कामी आला.

○ प्रश्न : ग्रामदानाचा विचार शहरी जीवनात कसा अमलात आणायचा?

○ उत्तर : ग्रामदानाचा मुख्य विचार सुखदुःख वाटून खायचे, सुख देणे घेणे ही ज्ञानदेवाची फार उंच भूमिका झाली. जगातील दुःख नाहीसे झाल्यावरच ते साधणार, मला एक शोध लागला आहे. माणसाला सुख वाढावे व दुःख कमी व्हावे असे वाटते. तेव्हा सुख वाटले तर वाढते. आंवा गोड असला तर इष्टमित्रांनीही आपल्या सोबत खावा असे माणसाला वाटते. परंतु तत्त्वज्ञानी एखादा डक्करच माझ्यासमोर उभा करायचे म्हणून, म्हणून मी माणूस म्हटले, जनावर नाही म्हटले. आणि दुःखहि वाटल्याने घटते. हा आहे मुख्य विचार.

○ हा सहराळा लागू करा. शहरात जमोनाचे मालक बसले आहेत. त्यांच्या मागे टुमणे लावलेच पाहिजे. त्याशिवाय शहरात 'शेअरिंग' (भागीदारी) झाले पाहिजे. व नगरपालिका पक्षमुक्त झाली पाहिजे. आज 'पक्षाघाताने' तिचे अवयव लुले पडले आहेत.

टाकतील; म्हणून घरापासून घरा लांब आंब्याचे झाड लावा. तेव्हा स्वार्थाच्या योजनेत अक्कल असावी लागते. इतकेच बेअकली बनून स्वार्थ कळू नका येवढेच माझे सांगणे आहे.

○ प्रश्न-राजकारणाची स्पर्धा खेड्या-पाड्यात घातक ठरते. त्यावर प्रभाव कसा पाडता येईल?

○ उत्तर-हे खरे आहे. मी कारणत जात नाही. राजनीतीच्या शक्तिबद्ध विचार करावा लागेल. त्यावर लोकनीति नावाचे पुस्तक माझ्या नावावर प्रसिद्ध झाले आहे आणि जयप्रकाशजींनी पण त्यासंबंधी लिहिले आहे. गावागावात पक्षभेद आहेत; त्याने काम कठीण होते हे म्हणणे ठीक. पण त्याने आपला उतसाह वाढला पाहिजे. ग्रामदानाबरोबरच पक्षीय राजकारणाच्या निराकरणाचे दुहेरी कार्य साधण्याची संधी त्यामुळे लाभते. हे सत्तेचे राजकारण कसे वाईट आहे ते सोदाहरण सांगता येते. त्याचे उत्तम उदाहरण विठ्ठल आणि छोपी गावचे आहे. राजकारणाने कसे नुकसान होते हे देखील लोकांच्या लक्षात आले आणि ते ग्रामदानाकडे वळले. पक्षीय सत्तात्मक राजकारणाची अडचण नसती तर काम सोपे झाले असते. परंतु आता ते आहे ह्या परिस्थितीत निंदा न करता त्याचे दुष्परिणाम सांगता आले पाहिजे. पूर्वी जसे पातंजलि, पाणिनी, कात्यायन हे मुनित्रय झाले तसे आज हे तीन पक्ष. अंक मध्यमागी, दुसरा डावीकडचा यात कम्युनिस्ट व अन्य पक्ष आले आणि तिसरा उजव्या बाजूला स्वतंत्र आदि पक्ष. त्यांची निंदा न करता त्यांचा योग्य गोरव राखून खेड्यात शिरलेल्या पक्षीय राजकारणावर हल्ला करता आला पाहिजे. त्या मुनीत्रयांची इच्छा नाही की त्यांच्यामुळे खेडी बिघडावीत. त्यांची इच्छा नसताना परस्पर विरोध वाढविण्याचे ते साधन बनले आहेत. तेव्हा आपल्याला विचार समजवावा लागेल. हे पक्षीय लोक, नेते नाहीत; ते सेवक आहेत. नेता म्हणजे मार्ग दाखविणारा, चूक सांगून दुस्स्त करणारा. लोकांना वाईट मार्गापासून परावृत्त करून चांगल्या मार्गावर आणणारा. हे नेते नाहीत तर जनतेचे प्रतिनिधि सेवक आहेत. ज्या किमतीची जनता त्या किमतीचे हे प्रतिनिधि. म्हणजे अंधरेज योग्यतेचे लोक. ते परिस्थितीवर रुढ नाहीत; तर परिस्थितीनुसार वागणारे आहेत. परंतु त्यांची ह्या कार्याला सहानुभूति आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे.

○ आणि लोकांना हे समजून सांगणे सोपे आहे. गायींमहर्षींच्या दुधाप्रमाणे काँग्रेस-कम्युनिस्ट-दूध वेगळे असत नाही. बीज, रस्ते, पाण्याच्या सोयी ह्यात राजकीय पक्षांचा काही संबंध येत नाही. तेव्हा सर्वांचा मेळ कसा बसेल हा प्रयत्न करायला हवा. आज शहराचे लोक जास्त दुःखी आहेत. खेड्यातील गरीब हवापाण्यात तरी श्रीमंत असतो. शहरात स्वच्छ हवापाणी नाही आणि नाचायचे तर अंगणहि नाही. ह्याची जाणीव शहरच्या लोकांना करून द्यायला हवी हे ग्रामदानाचे काम आहे.

○ प्रश्न-सर्वत्र स्वार्थ बोकाळला असताना हा सामूहिक हिताचा विचार लोकांना काय पटणार?

○ उत्तर-हे हरि कवण दोष तुहि दीजे हे देवा माझ्या हातून असा कोणता दोष घडला की

'हीत न आप न मै न विचारो'

○ मी माझ्या हिताचा सुद्धा विचार करू शकत नाही? भूतद्रोह करून का स्वार्थ साधतो? मी स्वतःच्या स्वार्थाचा खरोखर काही पण विचार करीत नाही. भूतद्रोह हा स्वार्थाच्याच विरुद्ध आहे.

○ जगात आज स्वार्थ बोकाळलेला नाही. लोकांना स्वार्थ कळलाच नाही. मी दुसऱ्याच्या घरासमोर मुलाला बांधायला बसवितो आणि तो माझ्या घरासमोर त्याच्या मुलाला बसवितो. घाण कोणीच साफ करीत नाही व दोन्ही घरे घाण होतात. आज जे चालले आहे ते स्वार्थाचे नाही. ती स्वार्थ-हानी आहे. परमार्थाचे नाव सध्या सोडून घ्या. इतकी माणसे स्वार्थ सांभाळतात पण जरा दूर विचार करा. साधी गोष्ट आहे. बासुंदी कीर्ति खावी ह्याचाहि विचार करावा लागतो. तेव्हा स्वार्थ सोडायला आम्ही लोकांना सांगत नाही. स्वार्थासाठी बासुंदी खावी पण पंचेल इतकी खावी येवढेच सांगतो.

○ पुष्कळांना वाटते हे आंदोलन मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. जनावराच्या स्वभावाच्या विरुद्ध आहे असे म्हटले असते तर ते समजू शकते. तेहि पूर्णपणे खरे नाही पण काही अंशी आहे. मधमाशा, मुंग्या ह्यांचा सामूहिक काम करण्याची अक्कल आहे. एकाने हिंदीत स्वार्थ नावाचे मासिकच काढले आहे. माझे तर म्हणणे आहे लोकांना स्वार्थ कळतच नाही. जसे आंबे लावा पण घराजवळ लावू नका. बाही तर वानरे कवले फोडून

○ पंडितजी समोर मी नाही परंतु काही मित्रांनी Partyless Democracy चा विचार मांडला. ते म्हणाले हा विचार चांगला आहे. पण त्यासाठी काय करावे हे लक्षात येत नाही. पण पुढे ते म्हणाले खालच्या पातळीवर हे काम सुरू करावे, म्हणजे ग्रामपंचायती; कम्युनिस्टांपासून वर्गरेनी त्या तऱ्हेनी कामे करावीत. परंतु नगर निगमबाबत त्यांना र्हाका होती की तेथे हे कदाचित

साधणार नाही. आणि काँग्रेसने (प्रजासमाजवादी पक्षाने सुद्धा) ह्या विचाराला मान्यता दिली आहे. तेव्हा हा विचार लोकमान्य असला तरी लोक-प्रिय व्हायचा आहे. तेव्हा कुशुलतापूर्वक लोकांना हा विचार सांगायला लागेल. वरच्या राज्यकारभारासाठी आज पक्षांची गरज भासत असली तरी खालच्या पातळीवर त्यांची आवश्यकता नाही. हे लोकांना पटवावे लागेल.

प्रश्न - खेड्यातील ऐंशी टक्के लोक आर्थिक हालखालीची परिस्थिति निवारण करण्यासाठी आतुर झालेले आहेत. ते शांततामय मार्गाने शक्य झाले नाही तर साम्यवादाची चळवळ जोर पकडेल.

उत्तर - साम्यवादाबद्दल आपण आपल्या मनातील भ्रम काढून टाकावा. आपले काम साधले नाही तर Next Best नंतरचा उत्तम उपाय तोच ठरेल. आपण लाख रुपये मिळवायला गेलो व १० हजार रुपयेच मिळविले तरी ते आपण घेण्यास तयारच असतो.

○ तेव्हा नंबर अंक सर्वोदयाचा उपाय व नंबर दोन साम्यवादांचा मार्ग आणि नंबर तीन स्टेटस्को (जेसे थे). आज स्टेटस्कोला आम्ही नंबर दोन मानतो हे चुक आहे. साम्यवादही चांगला आहे. त्याला करणेचा आधार आहे. गरिबांबद्दल त्यांना करणा व तळमळ आहे.

○ आमचा आक्षेप हाच आहे की त्याच्या पाठीमागे वैज्ञानिक चिंतन (Scientific thinking) नाही आणि तो जुना झाला आहे. तो सिमित आहे. तो तत्पूर्वीच्या विचाराची प्रतिक्रिया आहे. म्हणजे तो अँटिथिसीस आहे. पूंजीवाद आणि व्यक्तिवादाच्या प्रतिक्रियेतून तो जन्माला आला आहे. म्हणून तो संवाद नाही प्रतिवाद आहे.

त्याचे चिंतनात तुकडे पडतात आणि तो अधार आहे. नगद काय तर केंद्र मजबूत व्हावे. आणि नंतर शेवटी-सरकार-केंद्रीय सत्तेचे विसर्जन होईल असे ते मानतात. ह्या प्रतिक्रियेने ते मानवाच्या विनाशानंतरच साधायचे.

○ कम्युनिस्ट हिंसेचा आश्रय घेतात. त्यांनी लक्षात ठेवावे की हिंसा ही मासेसची (जवतेची) शक्ति नाही, ती क्लासेसची (विशिष्ट वर्गाची) शक्ति आहे. असे असूनही ते हिंसेचा आधार घेतात म्हणून मी त्यांना अवैज्ञानिक म्हणतो.

हे दोन आक्षेप माझे त्यांच्यावर असले तरी मी त्यांना दुसरा नंबर देईल. तीसरा नाही. तेव्हा कम्युनिझम आला तर लाख रुपये वमावण्याऐवजी दहा हजार रुपयेच कमाविले असे मी समजेन.

ह्या प्रश्नाचा दुसरा भाग आहे की काम लवकर होण्यासाठी सत्याग्रह का करू नये ? मी श्री. पाटलांना सत्याग्रहाची परवानगी केव्हाच दिली आहे. मी त्यांना चॅलेंजच दिले आहे की सुलभ ग्रामदानापेक्षा चांगला व लवकर परिणामकारी कार्यक्रम कोणी सुचवित असेल तर हा सोडून तो मी मान्य करील.

सत्याग्रहाने हा प्रश्न सुटेल काय ? सत्याग्रह केव्हा होतो ? बहुतांश लोकांनी मालकी सोडली आहे काय ? ती सोडलेली नाही हे स्पष्टच आहे. तेव्हा एकीकडे सरकारी कायदा आणि दुसरीकडे बहुसंख्य लोक ह्यांचा रोप पत्करून हे काम होईल काय ? तेव्हा सत्याग्रहाचे स्वरूप काय हे समजून घेतले पाहिजे. लोकमत तयार असते तर सत्याग्रह झाला असता. लोकमत तयार करायला आता लोकशिक्षण करावे लागेल. सत्याग्रह आणि जेव्हा करायचा तर कोणी करायचा ? कोणाविरुद्ध करायचा ? आणि त्यासाठी कोण गोळा होणार हे सर्व ठरले पाहिजे.

जी गोष्ट कायद्याने मान्य आहे; आणि लोकमतही त्यासाठी अनुकूल आहे पण त्याची अंमलबजावणी होत नाही अशावेळी सत्याग्रहाला परवानगी आहे. तामिलनाडू आणि वऱ्हाडातील कार्यकर्त्यांना मी बेदखलीच्या विरुद्ध सत्याग्रह करण्यास परवानगी दिलीही होती.

सत्याग्रहासंबंधी सूक्ष्म विचार मी सांगत नाही. विरोधात्मक सत्याग्रहाने काम होईल असे मला वाटत नाही. उलट त्यामुळे आज जी व्यापक सहानुभूति आम्हाला उपलब्ध आहे ती गमावण्याची पाळी येईल.

ह्या प्रश्नाचा तिसरा अंश आहे गरिबांकडून हालचाली व्हाव्या. येथे गरीब बाया आठ आणि मजुरी घेऊन हालचाल करीत असतांना मी रोज बघतो. पण ती हालचाल गरिबी दूर करायला उपयुक्त नाही. त्यासाठी शास्त्रीय आयोजनच करावे लागेल. तुमच्या आमच्या बुद्धीचा उपयोग करूनच ते होईल.

○ तुम्हाला वाटते गरीब फार उत्सुक आहेत. पण मला वाटते ते उत्सुक नाही इच्छुक आहेत. कोणाला वाटते गरिबी रहावी ? उत्तर बिहारचे दारिद्र्य पाहून युरोपचा अंक गृहस्थ म्हणाला इतके दारिद्र्य असतांना ते लोक मला हसतमुख दिसले त्यांच्यात उदासिनता नव्हती हे आश्चर्यच म्हटले पाहिजे.

मी त्याला म्हणालो हा किना-मिनन विशेषता आहे. जरी गरिबीचे दुःख भोगतात तरी तत्वज्ञानाची मस्ती आहे. ते अशिक्षित लोक नाहीत दहा हजार वर्षांचे शिक्षित आहेत. त्या संस्कृतीत मुरलेले गृण त्यांच्या अंगी आहेत ही तत्वज्ञानाची जमात आहे. त्यांच्यात बळ आणायचे काम सर्वोदयाला करायचे आहे. पण त्यासाठी घाई उपयोगाची नाही. मकान बांधायला पाच वर्षे खपावे लागते तर जाळायला पंधरा मिनिटे पुरे असतात.

आम्ही नॅशनल मिनिममचा किमान वेतनाचा आग्रह धरला पाहिजे. आणि सरकार व प्लॅनिंग कमिशनला ते पटविले पाहिजे. म्हणजे आजच्या भाषेत अंका तासाच्या मजुरीचे सहा आणि मिळाले पाहिजे. त्याच्याखाली मजुरी देणे ही निर्दयता आहे. हा पुढार्थ कारायचा आहे आज दीड दोन आणेच तासामागे मिळतात. ह्या देशाचे फारच घोषण इंग्रजांनी केले. घोषण करण्यासारखे काही राहिले नाही तेव्हाच त्यांनी भारत सोडला. ती हुशार जमात म्हणून सोडून जातानाहि प्रेम कमावून गेले. पोर्तुगीजासारखा आडमुठेपणा त्यांनी केला नाही. ह्या दिवाळी निघालेल्या दुकानाची पत पुन्हा वाढवायची आहे. हरताळ वगैरे किरकोळ कामे होतात पण तमाम सर्वांचेच हालचाल त्यासाठी हवी आहे.

प्रश्न-ग्रामदानात जमिनीचा तुकडा मागणारांचा त्याग अधिक नको काय ? निश्चित उत्पन्न ज्यांना मिळते त्यांचा लोकावर काय प्रभाव पडेल ?

उत्तर- हा अवसानघातकी प्रश्न आहे. समाज जीवनात आब स्तर पडले आहेत. त्यागमय जीवन जगणाराहि आज गरीबापेक्षा दुष्पट भोग घेतांना दिसतो. सावलीच्या संमेलनात मी ह्या बदल सांगितले होते. अंक मनुष्य बुडतांना दिसतो आहे. त्याच्या सहानु-भूतीसाठी तुम्ही हि बुडाला तर त्याला बरे वाटेल का ? उडी मारून त्याला काढले तर बरे.

तेव्हा खादीवाल्याकडून माझे हीच अपेक्षा आहे की त्यांनी आपल्या संपत्तीचा ३० वा हिस्सा द्यावा. काहींच्या बाबतीत ही निष्ठुरता दिसेल. पण हीच निष्ठुरता गावोगाव आम्ही करणार. दुसरी त्यांच्याकडून अपेक्षा सर्वोदयापात्राची आहे.

खादी कार्यकर्ते त्यागीच जीवन जगतात अशी माझ्यावर छाप आहे. अर्थात त्याची तुलना खेड्याशी करता येणार नाही. त्यांनी हिमत करून हे काम करावे.

प्रश्न-विज्ञानाचा समागासाठी उपयोग कसा करून घ्यायचा ?

उत्तर-मुद्दा खरा. आज सत्ताधारी त्याचा चूकीच्या कामासाठी उपयोग करतात. पण आनंदाची गोष्ट की त्या सर्वांना त्याचे भान झाले आहे. त्यांचा सुद्धा विज्ञान आल्यापासून शस्त्र शक्तीवरील विश्वास उडाला आहे. हिंसेने मोठे प्रश्न सुटतील असे खुद्दच सारख्यांनाहि वाटत नाही परंतु लहान सहान प्रश्न हिंसेने तडाख्याने सोडवू असे त्यांना वाटते. तेव्हा मोठ्या हिंसेवरील त्यांचा विश्वास उडाला हे आपल्याला अनुकूल आहे आमच्या सारखीच व्याख्याने खुद्दच-जानसन देतात. लहान मुलगा प्रथम पराक्रम करण्यापूर्वी बोलू लागतो. आईबाप त्याला उत्तेजन देतात, त्याच्या बोलवड्या बोलाने कौतुकच करतात. पण दहा पंधरा वर्षांचा झाल्यावर आईबाप त्याला म्हणतात जेवढा मोठा घोडा झाला; आताहि केवळ बोलणारच काय ? तेव्हा त्यांना आता बोलू घावे व त्यांचे बय झाले म्हणजे मग सांगावे. तोपर्यंत आपले चित्त क्षुब्ध होऊ घावयाचे नाही. निदा व अपमान सहन करायचा. उपेक्षा करायची. उपेक्षा हे महान शस्त्र आहे. आणि डोके केव्हा तरी ठिकाणावर येईल असा विश्वास ठेवायचा.

प्रश्न - आपण क्रियामूल्यापेक्षा भाव मूल्याचे महत्त्व सांगितले. ह्या आंदोलनात जे काम झाले त्या मानाने फळनिष्पत्ति झाली काय ? व भाव-मूल्य वाढले आहे काय ?

उत्तर - अनेकांना वाटते चळवळ चालली त्या मानाने फळनिष्पत्ति झाली नाही. माझ्या मते तर भाव मूल्य फार वाढले आहे. भावमूल्याचे कौतुकहि झाले. पंचेचाळीस कोटी लोकापकी लाखांच्या आतच लोकांनी ह्या कामात भाग घेतला. ह्या तेरा वर्षात त्यांनी सतत भाग घेतला असेहि नाही. हजार पंधराशे लोकांनी मात्र सतत भाग ह्या कामात घेतला. तेव्हा पंधराशे लोकांच्या कामाचा हिशोब केला तर त्या मानाने फळ दशगुणीत मिळाले. आणि भावमूल्य पुष्कळ वाढले आणि अंतःशुद्धि झाली.

अनेकाने प्रश्न विचारला खरोखरच डाकूचे परिवर्तन झाले काय ? मी माझे आंगवो की माझे हृदयपरिवर्तन झाले. तत्पूर्वी जेवढा कठोर होतो तेवढा उरलो नाही. चिंतनशील मनुष्य सत्तोरत्तर आपली कठोरता जिरविताच जातो. 'पिकले शेद कडपण गेले.' मी त्या घटनेने नरमच झालो. ईश्वराने केवढे काम केले ? दुविणी लावलेल्या बंदुका अर्पण केल्या. व मानवाच्या हृदयात किती मधुर सार भरलेले आहे ह्याची कल्पना आली. तेव्हा कार्यकर्त्यांनी विचार करावा की १२।१३ वर्षापूर्वी ज्या मनस्थितीत त्यावेळी ते होते त्यापेक्षा चित्त अधिक बुद्ध झाले आहे. आणि त्याहि दृष्टीने भावशुद्धि झाली आहे.

संपादक :- श्री. गोपाळराव फाळे, श्री. बसंतराव बोंबटकर,

प्रकाशक :- श्री. बसंतराव बोंबटकर,

मूद्रक :- गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वरुडी.

स्वामित्वाः-महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.

साम्ययोग वैनिक सा. १०-६-६४ अं. १२४ र.नं. ए.न. २९५

विनोबा घाता, मंगनवाडी, वर्धा (म. राज्य)

श्री.